

FOLY(-IK) ÉS FOGY – ÖSMAGYAR SZÓHASADÁS?*

FORGÁCS TAMÁS

1. *Fogy* ‘weniger werden, dahinschwinden’ igénket etimológiai szótáraink finnugor eredetűnek tartják. A TESz. (I: 939–40) például ezt írja: „Valószínűleg ősi örökség a finnugor korból; vö. cser. KH. *pētš-*, *pučš-* ‘fogy, apad; csökken; elpárolog’. A feltehető eredeti *č-nek magyar *gy* megfelelése szokatlan, de nem példátlan (l. *fágy*). A finnugor alapalak **pučš-* lehetett [...] Más finnugor egyeztetése, mongol és török származtatása nem fogadható el”. Az EWUNg. (I: 403–4) ugyanezen a véleményen van, de a finnugor etimológiai szótárak is osztják ezt a nézetet (vö. MSzFgrE. I: 210–211 és UEW. 400), ez utóbbiakban legfeljebb valamivel részletesebb adatolást találunk. Mindazonáltal a MSzFgrE. és az UEW. is – a magyaron kívül – csak a cseremiszből tudja kimutatni szavunk megfelelőjét: az előbbi hat, az utóbbi három nyelvjárásból idéz a neki megfeleltethető szóra adatokat. Azt ugyan mindegyik szótár elismeri, hogy a hangfejlődés problematikus, hiszen a feltehető hangzóközi *-č-nek nem szabályos megfelelése a magyarban a -gy-, ám mindegyik kitart a valószínű finnugor eredet mellett. Ami az egyéb finnugor egyeztetéseket illeti, ezeket jól összefoglalja a MSzFgrE. (211): „Többen (HUNFALVY, FMSz. 37; MUSz. 529; SETÁLA: FUF. II, 233; NYH⁷; TOIVONEN: FUF. XIX, 85) idevonták még a következő szókat is: votj. *puš* ‘aszalt, elsült, száradt, kiszáradt (pl. málna); vertrocknet, verdorrt, abgebrannt (v. der Sonne)’; Sz. *pušm-* ‘aszalódni, megszáradni, kiszáradni, leperzselődni (a naptól); dorren, verdorren, vertrocknen, verbrannt od. versengt werden (v. der Sonne)’; mord. (WIED.) E. *puže-* ‘verwelken, vertrocknen’; finn *puuttua* ‘desum, deficio’; észt *puuduma* ‘mangeln, fehlen’. Ezek jelentéstani okokból nem tartozhatnak ide. A votják és a mordvin szó etimológiailag összetartozik egymással, de a finn *puuttua* különválasztandó tőlük, mert a *puuttaa* ‘zusammenfügen, anheften’ ige reflexivuma (SKES.)”. A török származtatás Vámbéry nevéhez fűződik (pl. 1870: 44). Ő egy török *püt-*, *büt-* ‘tönkremenni, elfogyni’ igével hozza szavunkat kapcsolatba, ám véleményét már Budenz (1873: 81, 1883: 467–8) cáfolja. Eszerint tehát marad a finnugor eredet. Ez elfogadhatónak is látszik, két dolog azonban elgondolkodtató: az egyik, hogy szavunkat csak a cseremisszel lehet egyeztetni, a másik, hogy a cseremis adatokkal is csak

*Elhangzott 1997. június 11-én Szegeden, a JATE Magyar Nyelvészeti Tanszéke és a Magyar Nyelvtudományi Társaság Szegedi Tagozata által szervezett, Mokány Sándor 65. születésnapját köszöntő ünnepi felolvasóülésen.

oly módon, hogy szóbeljei fgr. *-č- ~ m. -gy- megfelelést kell feltételeznünk. Ez viszont nem felel meg az ismert hangfejlődési tendenciáknak, hiszen ismeretes, hogy a fgr. *č-nek mind szókezdő (pl. *sovány, sok, segít*), mind hangzóközi helyzetben (pl. *kés, has, fes-lik*) szabályosan *s-*, ill. *-s-* felel meg a magyarban. Tudjuk persze, hogy kivételek szinte minden hangfejlődési tendencia esetében előfordulhatnak, tehát nem lehet kizárni, hogy igénk esetében valóban *-č-* > *-gy-* fejlődéssel állunk szemben. Ez esetleg magyarázható nyelvjárási különfejlődéssel, s ha igazuk van etimológiai szótárainknak, nem is teljesen egyedi jelenséggel állunk szemben, hiszen a köznyelvben nem, de egyes nyelvjárásokban még élő *fágy* 'rétegesen elrendez <hálót>; felteker <kötelet, fonalat>' igénk is egy fgr. *pǐč̣ vagy *pač̣* igenévszóra vezethető talán vissza (vö. TESz. I: 826). Emellett lehetséges még, hogy elavult *kégy* 'versenypálya, stadion' (eredetibb jelentése talán 'kör alakú terület') és népnyelvi *kegyelet* 'szivárvány' szavunk finnugor etimója is **kečä* volt, ám ennek van más magyarázata is, amelyben nem hangzóközi *-č-*, hanem *-č-* (fgr. **keč̣* 'roncs') felel meg a magyar *gy-*nek. Ez viszont már nem lenne egészen szabálytalan, hiszen itt a *-gy-* magyarázható azzal, hogy a *-č-* esetleg egybeeshetett a hangzóközi *-ńč-* kapcsolatból maradt *-č-*vel, az viszont – tudjuk – valóban többnyire *-gy-*vé alakul, ugyanakkor – feltehetően nyelvjárási különfejlődés eredményeként – hangzóközi *-cs-*vel alakult változatok is előfordulnak (vö. *acsarkodik* ~ *agyarkodik*, *vicsorog* ~ *vigyorog* – l. a TESz. megfelelő szócikkeit). Ilyen változata egyébként a *kégy-*nek is kimutatható, vö. Murmelius 219: „Iris: Souaruan, isten *keczkey*” (vö. TESz. II: 423, hacsak itt nem valami népetimológias alakulattal van dolgunk).

Van tehát egy igénk (*fogy*), amely feltehetően finnugor eredetű, de mindössze a cseremiszből mutatható ki a megfelelője, s bár a jelentések egyezése kétségtelen, a hangalaki egyeztetés nem megnyugtató. Ez a két tény talán elegendő ok ahhoz, hogy tovább gondolkozzunk az eredet kérdésén. A továbbiakban ezért egy az eddigi – meglehetősen egybehangzó – véleményektől merőben eltérő magyarázati lehetőséget fogok bemutatni.

2. Elgondolásom lényege a következő: véleményem szerint lehetséges, hogy a *fogy* ige a *foly-ik* alakváltozata, s kettejük között jelentésmegoszlás keletkezett. A hangtani kapcsolat ebben az esetben problémamentes, hiszen számos példánk van az *l > lj > gy* fejlődésre, gondoljunk csak az ilyen párokra, mint *val-ó* ~ *vagy-unk*, *ily(-en)* ~ *igy(-en)*, *oly(-an)* ~ *úgy(-an)* vagy az olyan etimológiai megfelelésekre, mint zürj. *vol'* ~ m. *ágy*, vog. T. *pāl'i* ~ m. *fagy*. Kérdés viszont, hogy a két szó jelentésoldalán is ki tudunk-e mutatni ilyen összefonódottságot, azaz: van-e potencialitása egy *foly-ik* → *fogy* jelentésfejlődésnek? Véleményem szerint: igen. A továbbiakban ezt igyekszem bizonyítani, eközben magának a *folyik-*nak az eredetét illetően is egy részben új elgondolással állok elő.

Foly(-ik) igénk (eredetileg nem ikes ragozású, I. a NySz. I: 907–9 adatait) etimológiája a TESz. (I: 943–4) szerint bizonytalan: „Talán ősi hangutánzó szó az ugor korból; vö. vog. Szi. *pōl- pōl- pōl* az evezőcsapásnak, valamint a csónakhoz ütődő vízcsobogásnak a hangját utánzó szóként (NyK. 64: 347), Szo. *poly-*: *χᾶρηολ polyenēD suiDi* ‘a csónak orrának csobbanása hallható’ (MSFOu. 114. sz. 103, 453); oszjtj. O. *palida*, Ni. *poliita* ‘kibuggyan <víz>’. – A magyar szó a **p* > *f* változás következtében elvesztette hangutánzó jellegét. A származtatást gyengíti, hogy a *folyik* sohasem vonatkozik a víz csobogásának, csurgásának hangjára. A jelentés a régi nyelvben a későbbinél általánosabbnak látszik: a szó különféle, rendszerint egyenletes gyorsaságú, megszakítás nélküli haladó mozgást jelölt. Tehát az eredetinek gondolt jelentéshez képest korai jelentésbővülést, majd a jelentés szűkülését kellene feltennünk. – Másféle finnugor egyeztetése, indoeurópai rokonítása, mongol és török származtatása téves.”

Hasonló véleményen van az EWUNg. is (I: 406–7), de az eddigieket kiegészíti azzal, hogy „viell(eicht – F. T.) hatte es schon im Urung, nach dem Verlust des onomatop Wertes, das Fließen des Wassers selbst, den Bewegungszustand bezeichnet, woraus erst durch Metaph, mit BedErweiterung die übrigen Bed entstanden sind” [talán már az ősmagyarban, a hangutánzó jelleg elvesztése után, magának a víznek a folyását, a mozgásállapotot jelölte, amiből csak névátvitellel való jelentésbővüléssel keletkezett a többi jelentés]. A MSzFgrE. (I: 212–3) és az UEW. (881) ugyancsak a hangutánzó szóból való eredetet vallják, az eddigiektől csak annyiban különböznek, hogy nem térnek ki arra a problémára, hogy a *foly(-ik)* a magyarban sosem utal a víz csobogására.

3. De vizsgáljuk meg, milyen jelentéseit találjuk a magyarban a *foly(-ik)*-nak! A jelentéseket a TESz.-ből adom meg, hiszen elemzésünk szempontjából olyan jelentéscsi is fontosak az igének, amelyek mára kihaltak ugyan, de régiebb nyelvünkben kimutathatók. Ahol az NySz.-ban (I: 907–10) találtam példát az adott értelemre, egyúttal adatom is a megfelelő jelentést (az eredeti forrásokat az egyszerűség kedvéért elhagyom):

- a) <víz medrében, R. vízi jármű vizen, személy járművön> egyenletesen halad; fließen, schwimmen <Schiff>, fahren <im Boot> | <testnedv az edényrendszerben> kering; zirkulieren, pl. *Judanac menden tērgētē-gibēn vizēc folnac*;
- b) megy, halad; gehen | fut; laufen, pl. *Hogy az éghen sebesen folyó napot gyors menésebe meg tartoztathassa*;
- c) <folyadék, folyékony testi váladék> kiárad, lecsurog; rinnen | <apró szemcsés anyag> szóródik; ausgestreut oder ausgeschüttet werden, pl. *Foly a hordóból a bor; folynak a könyvek*;
- d) [által~, meg~] áthatol; durchdringen, pl. *τ te lelkedet tōr által fol’la*;

- e) <idő> múlik; vergehen <von der Zeit>, pl. *Kedves napok hamar folynak* [Rara hora, brevis mora];
- f) <beszéd, szó, mondanivaló> árad valakiből; die Worte fließen ihm (ihr) aus dem Munde;
- g) felkúszik; hinaufklettern, pl. *Földi tók, azis fel foly a kertre*;
- h) <papír itat, a tintát felszívja; löschen <vom Papier> | <tinta> gyorsan szívódva terjed; überlaufen <von der Tinte>;
- i) <huzamosabb ideig tartó cselekvés, történés> végbemegy; vonstatten gehen, pl. *Foly a beszéd*;
- j) <edény, szerkezet nyíláson át> folyékony vagy szóródó anyagot kiereszt; <Gefäß> lecken;
- k) érvényben van <pénz>; in Umlauf sein <Geld>, pl. *Ez (a pénz) nem kél itten, nem foly*;
- l) valamiből következik; hervorgehen, folgen; pl. *Istenseegeet, kyból mynden bölchesseegók folnak es tamadnak*;
- m) [egybe~, egymásba~, össze~] határai vonalai elmosódnak, egybeolvadnak; sich verwischen, pl. *Holot evzve folnak zerelemnek enne nagy jegvey*.

A jelentéseket végignézve látható, hogy igaza van a TESz. -nek, amikor azt írja, hogy „a szó különféle, rendszerint egyenletes gyorsaságú, megszakítás nélkül haladó mozgást jelölt”, s hogy „sohasem vonatkozik a víz csobogásának, csurgásának hangjára”. Ha viszont ez így van, akkor lehetséges-e, hogy a hangutánzó *pol-pol-pol* töből keletkezett? Véleményem szerint igen, hiszen a víz folyása és csobogása meglehetősen szorosan összetartoznak. Viszonylag gyakori jelenség, hogy valamilyen cselekvést vagy eseményt a rá jellemző hangeffektust utánzó hangutánzó töből képzett igével nevezünk meg. Itt most csak néhány példát említenék: *A szél fű(j)*; *A madár rep-ül*; *A gyerek sí-r* stb. Ha a *foly-ik* esetében is így történt a fejlődés, akkor nyilván valamilyen – oksági összefüggésen alapuló – metonímiával lehet dolgunk: **pol* ‘csobog’ → **pol* (> *foly*) ‘megy, előrehalad’. A *p-* > *f-* változás bekövetkezte után a hangutánzó jelleg megszűnt, megmaradt viszont a ‘megy, halad’ értelem, amelyből további névátvitellel alakulhatott a többi jelentés, vö. az EWUNg. véleményével is.

4. Ez lehet tehát a magyarázata a fejlődésnek, ha elfogadjuk a *foly-ik* hangutánzó eredetét. A fentiek alapján ezt meg is tehetjük, ám felmerülhet egy másik magyarázat lehetősége is. Ez ugyan az előbbinél merészebb feltevéseket tartalmaz, ám nem lehetetlen, hogy mégis ez áll közelebb az igazsághoz.

Ez az elgondolás abból az ellentmondásból indul ki, hogy a *foly-ik*-nak nincs

‘csobog, buzog’ jelentése, hanem ‘előrehalad’-ot, azaz mozgást jelent. Ez a diszkrepancia ugyan talán áthidalható a fenti, már az EWUNg. által is részben felvetett magyarázattal, ám nem zárható ki az a lehetőség sem, hogy azért nincs a *foly-ik*-nak hangutánzó jelentése, mert nem hangutánzó szóból keletkezett. Tegyük fel, hogy azért mutatható ki minden jelentéséből, az ‘előrehalad’ értelem, mert ez a szó alapjelentése. Ebből a víz folyása éppúgy levezethető, mint az egyéb, elvontabb jelentések. Ebben az esetben természetesen a víz folyását illetően is az ‘előrehaladó mozgás’ jelentés dominál, s ehhez másodlagosan csatlakozhatott a hangeffektus. Pl. ha a *csapból folyik a víz a kádba*, az elsősorban *megy, töltődik* bele, s másodlagosnak is tekinthetem az ezt kísérő hangjelenséget. Ugyanakkor viszont ha valakinek *folyznak a könnyei*, de még inkább ha az *izzadság folyik a homlokán* vagy *folyik az orra*, esetleg *a kezéből folyik a vér*, akkor nincs is hangjelenség, viszont mindegyik esetben megtaláljuk az ‘előrehaladó mozgás’ alapjelentést. Még inkább megvan ez a ‘mozgás’ alapjelentés a szónak a régi magyarban oly gyakori ‘megy, fut’ jelentésében. A fenti ilyen értelmű példa mellé még felsorolok a NySz.-ből (uo.) néhány nagyon szemléleteset, olyanokat is, amelyekből kifejezetten látszik az ige szinonimikája más mozgásigékkel: *Az órdóg ordító éh oroszlán módjára alá s’fel kerestul-kosúl koslatván folyván kőzöttunk; Lata keeth orozlant fol’uan yónny nagh serenseggel; Egy inon folyo* [‘egy lábon járó’ – F. T.] *igassagban tanit; Egy pórázon foly: eodem cubito* – [vö. *Mind egy pórázon futnak: eadem cera* – mindkét szólás Baranyai Decsi Adagiorumában található] stb. Ide sorolhatnánk még az igének olyan származékait is mint R. *folyár* ‘futár, követ’, sőt ‘gyorsan író ember, jegyző’ is – vö. RMGL. 245, de megtalálhatók a ‘megy, fut’ jelentései a *folyamik* származéknak is, vö. NySz. I: 910. Mivel a *fut* további, elvontabb (pl. ‘idő telik’) jelentései is levezethetők egy konkrét ‘megy, halad, fut’ jelentésből, a jelentésfejlődés általános konkrét → absztrakt irányát is figyelembe véve megkockáztatom, hogy a *foly* ige eredeti jelentése nem a hangutánzás lehetett, hanem az ‘előrehalad’. Ha ez így van, akkor megszűnik az az ellentmondás is, ami a jelenleg legvalószínűbbnek tartott hangutánzó eredet esetén fennáll, azaz, hogy az ige sosem vonatkozik a víz csobogására. A ‘megy, halad’ jelentés viszont ugyanúgy alkalmas a víz vagy egyéb folyadék – csendes vagy hangeffektustól kísért – folyásának megnevezésére. Az igének tehát lehetett egy mediális alapjelentése (pl. *folyik az izzadság vkiről, folyznak ‘telnek’ az évek, folyik a hordó* ‘lyukas’ stb.), de ebből a jelentésből nem Patiens, hanem Ágens thematikus szerepű alany esetén bennható ige is kifejlődhetett (*folyznak* ‘szaladnak, mennek’ *a lovak, a kutyák; folyik vki, pl. egy hívívő* [→ *folyár* ‘futár’] stb. Ha viszont ez így van, akkor vajon nem lehetséges-e, hogy a *fogy* ige, amelynek finnugor eredetét csak hangtani nehézségekkel lehet a ‘fogy, apad, csökken’ jelentésű cseremisz *pučz-* tőhöz kötni, esetleg nem ehhez tartozik, hanem a mediális jelentésű *foly*-hoz? Azt, hogy ebben az esetben a hangtani megfelelés kifogástalan, már fentebb bizonyítottam, s úgy érzem, ha igaz, hogy a *foly(ik)* eredetibb jelentése a ‘megy, halad’, akkor a

jelentés oldalán is kimutatható logikai kapcsolat: az ugyanis, ami *fogy*, az egyúttal valamilyen irányban – legalábbis képletesen – *mozog, halad* is. Ha például *fogy az egy feladat megoldására adott idő*, akkor *telik, múlik* (eredetileg ez is mozgást jelentő ige – vö. TESz. II: 973-4), *megy* (régibb nyelvünkben *foly*) *az idő*, *elfogy, az ideje, kifogy az időből* – *kifut az időből*, ha valakinek *elfogy a pénze*, akkor *elfoly a pénze*, (néha *kifolyik a kezéből*), ha égés közben lassan *elfogy a gyertya*, akkor is *összemegy, összefelé halad, méretében csökken*, sőt ha valaki *több kilót fogy*, akkor is mondjuk, hogy *leмент róla pár kiló*, régen mondhatták: *lefolyt róla pár kiló*, azaz *lefogyott*. A sort folytathatnánk, de talán nagyobb a bizonyító értéke annak, ha más nyelvből is hozunk analóg példákat. Hasonló összefüggést lehet kimutatni a németben is a ‘folyik, megy’ jelentésű igeik és számos ‘fogy’ jelentésű ige között, lássunk néhány példát:

Die Zeit vergeht (< *gehen* ‘megy’) – ‘telik, múlik, fogy az idő’;

Zu Hause ist mir der Zucker ausgegangen (< *gehen* ‘megy’) – ‘odahaza elfogyott a cukrom’;

Es geht ihm die Puste aus (< *gehen*) – ‘kifogy a levegőből, elfogy a szuflája’;

Die Zeit läuft ihm davon (< *laufen* ‘fut’) – ‘elfogy az ideje, kifogy, kifut az időből’;

Wie gewonnen, so zerronnen (< *rinnen* ‘folyik, fut’) – ‘ahogy nyertük, úgy fogyott el’ [Kb. *Ebül szerzett jószág, ebül veszik*].

Különösen ez az utóbbi példa érdekes etimológiánk szempontjából. A mai németben csak ‘folyik, ill. folyat (= lyukas)’ jelentésű *rinnen* (kfn. *rinnen*, ófn. *rinnan*) ige ugyanis Kluge (1989: 601) tanúbizonysága szerint egy eredetileg ‘folyik, fut’ jelentésű germán **renn-a* töre megy vissza, tehát a németben is megvolt a szónak a ‘fut’ jelentése, akárcsak a magyarban a *foly*-nak. Ha ehhez még hozzávesszük, hogy a *rennen* ‘fut, rohan’ ige Kluge szerint (594) ennek a *rinnen* igének a kauzativuma, eredetileg ‘folyni készlet, futni készlet’ jelentéssel, akkor különösen jól látszik, hogy a németben is megvan az etimológiai kapcsolat a *foly*-ik ‘víz, folyadék előrehalad’ és ‘megy, fut’ jelentései között, akárcsak a ‘megy, halad’ jelentésű igeik (*gehen, laufen, rinnen*) – néhol igeekötős – származékai és a ‘fogy’ jelentés között (l. fent).¹ Ezért talán megkockáztathatjuk azt a feltevést, hogy a magyar *fogy* ige valóban a ‘megy, halad, fut’ jelentésű *foly* alakváltozatoként keletkezhetett, majd a két ige között idővel jelentésmegoszlás, azaz szóhasadás történt.

¹Vö. még. or. *течь* ‘folyik, áramlik’, pl. *река / кровь течёт* ‘a folyó / a vér folyik’ – ‘(idő) múlik, halad, fogy’, pl. *медленно течёт время* ‘lassan múlik, fogy az idő’. Hasonlóan: lat. *curro* ‘fut, szalad, rohan, siet’ – *aetas currit* ‘az idő gyorsan halad’; *in freta currit* ‘a tengerbe folyik’ stb.

5. A fentiek alapján tehát elképzelhető, hogy a *fogy* a *foly(-ik)* alakváltozataként keletkezett. Ebből a szemszögből nem perdöntő, hogy a *foly-ik* hangutánzó eredetű-e, és emellé társult a ‘megy, előrehalad’ jelentés, vagy nincs köze a korábban említett hangutánzó tőhöz, hanem eleve mozgást jelentő igeről van szó. Ha azonban mégis ez utóbbi feltevés a helyes, akkor meg kell próbálnunk választ adni az eredet kérdésére: azaz, van-e olyan – feltehetően finnugor – tő, amelyhez *foly-ik* igerünk hangalakilag és jelentésánilag kapcsolható. A válaszadás természetesen nehéz, hiszen egy vélhetően nagyon régi igerével állunk szemben, s inkább csak hipotézisekre szorítkozhatunk. Mindazonáltal megkockáztatom az itt következő feltevést, bár tudom, hogy ez a finnugor és a magyar nyelvtudomány számos alapvetőnek tekinthető tételével ellenkezik, ezért magam is csak fenntartásokkal tartom elfogadhatónak. Ugyanakkor a tudományt az ilyen hipotézisek is előrevihetik, ezért mégis közzéteszem ötletemet.

A *foly* korábban kimutatott ‘megy, fut’ jelentése, sőt valószínű alapjelentése alapján véleményem szerint nem zárható ki, hogy *foly(ik)* igerünk kapcsolatban van a *fut*-tal. A jelentéstani összefüggés kétségtelen, de a két ige talán hangalakilag is kapcsolatba hozható egymással. Mint ismeretes, a *fut* szintén finnugor, sőt uráli eredetű, ebben etimológiai szótáraink egyetértenek, sőt a *fogy* csupán valószínűsített és a *folyik* bizonytalan finnugor származtatásával szemben a *fut* egyértelműen uráli eredetűnek tartható, vö. pl. oszjtj. *pot-* ‘entlaufen, ausreißen’; cser. *pokte-* ‘treiben, verjagen, verfolgen’; szölk. *pakta-* ‘springen; laufen, eilen. A feltehető uráli etimon **pukta-* ‘hüpfen, laufen’ (vö. EWUNg. I: 431). Kérdés, nem lehetséges-e, hogy ez a bizonyos **pukta-* nem tőszó, hanem esetleg elhomályosult képzésű forma. Ezt a lehetőséget etimológiai szótáraink ugyan nem vetik fel, ám véleményem szerint nem is zárható ki. De milyen képzőt kellene az igerében keresnünk? Nos, véleményem szerint talán elképzelhető, hogy az ige töve esetleg csupán a **pu-*, s a *-*kt*-ben az uráli együttélés idejéig visszavezethető (vö. D. Bartha 1958: 44) kauzatív képzőbokrót kell keresnünk. Ha ez így volna, akkor elképzelhető, hogy a **pu-* tő jelentése ‘megy, halad, fut’, s ennek lehetett egy gyakorító, esetleg mediális *-l* képzős változata, amelyből később palatalizációval lett a *foly(ik)*, s egy kauzatív képzős változata, amelyből a *fut* alakult. Van persze itt számos kisebb-nagyobb probléma, amelyekre választ kell adnunk. Az első, hogy egy ilyen tőalak feltevésének ellene szól a finnugor nyelvtudománynak az a tétele, hogy a nevezőszók többnyire CVCV, ill. VCV felépítésűek lehettek a finnugor együttélés idején. Vannak azonban olyan egy szótagos igerünk, melyekben ma CV felépítésű fiktív töveket kell keresnünk, s ezek képzős változatai éppen az említett cselekvő/mediális – kauzatív szembenállást mutatják (*fül(-ik)* – *füt, sül* – *süt, hül* – *hüt, gyül(-ik)* – *gyült, fül* – *fojt* stb.). További probléma azonban, hogy a *-*kt* képző szokásos hangfejlődését tekintve a **pukta-* alakból nem *fut*, hanem *fujt* vagy *fojt* alakot várnánk. Ez persze zavaró hominimitást eredményezhetne az ‘ersticken’ jelentésű *fojt* ~ *fujt* igerével, tehát az ennek elkerülésére törekvő szándékkal is magyarázható esetleg,

hogy az ige egy másik hangfejlődési típust követett, a fgr. szóbelseji **-kt-* > m. *-t-* fejlődési sort, amelyben a *-k-* nyomtalanul eltűnt, a másik tag pedig megmaradt, vö. *két, tat, jut*. De okozhatta az eltérő hangfejlődést a képző elhomályosulása is, ami miatt még könnyebben csatlakozhatott az előző fejlődési sorhoz. (Persze az is előfordulhat, hogy nem is feltétlenül **-kt* képzővel kell itt számolnunk, hiszen a puszta *-t* is lehet kauzatív képző, vö. *sül – sūt, hül – hūt* stb.) További ellentetés lehet még a fenti elképzeléssel szemben, hogy a *fut* nem kauzatív értelmű. A szó finnugor megfelelői között azonban igenis találunk kauzatív értelműt, l. például a cseremiszi *pokte-* példát, amelynek ‘treiben, verjagen’ jelentése van. Sőt, megemlíthetjük ezzel összefüggésben a korábban bemutatott *rinnen – rennen* párt, amelyben a *rennen* a ‘folyik’ jelentésű *rinnen* kauzatív alakváltozata, de a mai németben már csak bennhatónak, tehát cselekvőnek minősül. Ezenkívül más eredendően kauzatív képzésű igénk esetében is előfordul, hogy az ige mára cselekvő jelentést (vagy azt is) felvesz. Így például a *sūt* ige sem kauzatív értelmű tranzitív ige a *Sūt a nap*-mondatban. De talán nem zárható ki az sem, hogy a ‘kommen’ jelentésű **jukt3-* etimonra visszavezethető *jut* igében is esetleg kauzatív **-kt* képzőt kell keresnünk, márpedig az is **-kt-* > *-t-* fejlődési sort és cselekvő jelentést mutat. Tehát ha egyértelműen nem is bizonyítható, különféle analóg példákkal megtámogatható az az elképzelés, hogy a *fut* esetleg elhomályosult képzésű ige (**-kt* vagy *-t* kauzatív képzővel), amely mára – hasonlóan a német *rennen*-hez – cselekvő értelmet kapott. Ennek gyakorító, ill. mediális **-l* képzővel ellátott párja lehetett talán az a *foly* (< **pol-*) ige, amely ‘laufen, gehen’ ill. ‘rinnen, fließen’ jelentésben is megtalálható nyelvünkben, s amelynek alakváltozataként a ‘weniger werden, dahinschwinden’ jelentésű *fogy* is kialakulhatott, majd idővel a *foly* és *fogy* között jelentésmegoszlás állhatott be.

Mindez persze csak hipotézis, bár megjegyezném, hogy – ha nem is ilyen részletességgel és kicsit más hangtani magyarázattal – már Budenz (1873: 530) is felveti a *foly* szócikkében az ige kapcsolatát a *fut*-tal: „V. ö. a *fut-* cikket. Az ott kifejtett ug. *pxg-* »currere (fluere)« (vagy általánosabban »moveri« igéből származtatható a m. *folyo-* tő is, megelőző *pxg-lx* fölvételével [...] S csakugyan a *pxg-* igétől, melynek finn mása *page, pōge* (l. *fut-* alatt), van ilyen *-l* képzős származék, mely átvett *pxlg-* alakra utal: finn *puljaa- (pulja-da)* »sich eifrig bewegen, schwärmen«”. Budenz tehát metatézisre gyanakszik, nem ugyanúgy magyarázza a *foly* és a *fut* esetleges kapcsolatát, mint én, de fölveti az etimológiai kapcsolat lehetőségét. Az EWUNg. (I: 407) azonban – bár nem hivatkozik külön Budenzre – nem tartja ezt az elgondolást túl valószínűnek: „Zusammenhang mit →*forr* und →*fut* ist kaum wahrsch(einlich – F. T.)”. Úgy gondolom azonban, hogy a fentiek alapján esetleg mégis el kell gondolkoznunk egy ilyen magyarázat lehetőségén is, mint ahogy talán az sem zárható ki, hogy valóban a *forr* is ide tartozik. Ennek eredetibb alakja ugyanis – mint ismeretes *for* (vö. *forog*), azaz a kettős mássalhangzó csupán intervokális nyúlás eredménye

(*forás* > *forrás*). Ha elfogadjuk, hogy egy ‘megy, halad, fut’, tehát általánosabban ‘mozog’ jelentésű *fo-* ~ *fu-* passzív tövet kell a *foly* és *fut* igékben keresni, akkor nem kizárt az sem, hogy a *for(r)*-ban és *forog*-ban ugyanennek az ősi *-r* gyakorító képzővel ellátott változatát találjuk, hiszen a *forrás* is ‘megy, fut, kifelé buzog’ és a felmelegített víz is mozgásban van, mikor *forr*, sőt ha túlzottan melegítjük, még az edényből is *kifut*. Sőt, nem lehetetlen az sem, hogy még az eddigieknél is bővebb a szó családja, s esetleg a *fon* is jdetartozik. A fonás során ugyanis ismét csak kimutatható egyfajta előrehaladó, ill. – a ‘flechten’ jelentés esetén: ide-oda hajló – mozgás, amely azonban egyúttal – éppen az ide-oda való hajtogatás folytán – némi momentán jelleget is kaphat, tehát nem elképzelhetetlen, hogy az előbb említett *tő -n* mozzanatos képzővel ellátott alakjaival van dolgunk az ide tartozó finnugor igealakokban. Meg kell még említeni a *fonnyad* igét is, melyet a TESz. (I: 949) még bizonytalan eredetűnek minősít, s vagy a *fon* palatalizált *fony* változatából származtat *-d* visszaható képzővel, vagy a *fogy -d* képzős származékának tartja (a hangtani fejlődésre vö. *monyoró* ~ *monyoró, megyek* ~ *menyek* stb.), ám az EWUNg. (I: 409) már csak az első magyarázatot fogadja el, a másodikat hibásnak tartja. A fenti etimológiai összefüggések figyelembevételével azonban nem elképzelhetetlen, hogy igenis helyes a másik magyarázat is olyan módon, hogy mindhárom szó töveként a ‘megy, halad’ jelentésű **fo-* ~ *fu-* tövet kell keresnünk, ami a *fonnyad*-ban talán mégis az ‘összemeget, zsugorodik’ jelentés révén a *fogy*-hoz áll közelebb.

6. Összegzés: tanulmányom elsődleges célja a *fogy* ige eredetének új megközelítése volt. Azt hiszem, ennek kapcsán sikerült bizonyítanom, hogy az etimológiai szótáraink által vallott, de hangtani nehézségekkel küzdő eredeztetés mellett komolyan szóba jöhet az elsősorban ‘megy, halad’ jelentésű *foly-ik* igéből szóhasadással való keletkezés lehetősége. A *fogy* illetően eredete szempontjából a *foly-ik* etimológiája nem perdöntő. Elképzelhető a hangutánzás → mozgás jelentésfejlődés is, de az sem zárható ki, hogy a *foly* eredetileg nem is hangutánzó tövből keletkezett, hanem mozgást jelentő ige, mégpedig talán a *fut* etimológiai párja. Ha ez így van, akkor mindkét ige esetében fiktív tövel, s a hozzájuk járuló elhomályosult *-l* mediális, ill. *-t* kauzatív képzővel kell számolnunk. Mivel azonban ez utóbbi magyarázatnak több – igaz, bizonyos fokig magyarázható – gyengéje van, inkább hiszek a *foly* hangutánzó eredetében, amelyből metonimiával lett a ‘mozgás’ jelentés, majd a hangutánzó jelleg elvesztése (a *p*- > *f*-változás) után csak a mozgás jelentés maradt meg, ill. ez még névátvitellel tovább differenciálódott.

IRODALOM

- D. Bartha Katalin 1958: *A magyar szóképzés története. (Magyar történeti szóalaktan 2)*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Budenz József 1873: Jelentés Vámbéry Ármin magyar-török szóegyezéseiről, *Nyelvtudományi Közlemények* 10, 67–135.
- Budenz József 1883: Nyelvészeti észrevételek Vámbéry Ármin A magyarok eredete című munkájára, *Nyelvtudományi Közlemények* 17, 412–484.
- EtSz. = Gombocz Zoltán–Melich János 1914–1944: *Magyar etymologiai szótár* I. köt. I–X. füzet, II. köt. XI–XVII. füzet, Budapest, MTA.
- EWUNg. = Benkő Loránd szerk. 1993–1994: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II*, Budapest, Akadémiai.
- Hajdú Péter 1966: *Bevezetés az uráli nyelvtudományba (A magyar nyelv finnugor alapjai)*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Károly Sándor 1968: Jelentésmegoszlás a *fon* szó családjában. A *fondor*, *fondor*, *fonynyad* és *fanyalog* etimológiája, *Nyelvtudományi Értekezések* 38, 59–67, Budapest, Akadémiai.
- Kluge, Friedrich 1989: *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, 22. völlig neu bearbeitete Auflage, Berlin–New York, Walter de Gruyter.
- MSzFgrE. = Lakó György szerk. 1967–1978: *A magyar szókészlet finnugor elemei I–III*, Budapest, Akadémiai.
- MUSz. = Budenz József 1873–1881: *Magyar–ugor összehasonlító szótár*, Budapest, MTA.
- NySz. = Szarvas Gábor–Simonyi Zsigmond szerk. 1890–1893: *Magyar nyelvtörténeti szótár I–III*, Budapest, Hornyánszky.
- RMG1. = Berrár Jolán–Károly Sándor szerk. 1984: *Régi magyar glosszárium: Szótlarak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára*, Budapest, Akadémiai.
- TESZ. = Benkő Loránd szerk. 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*, Budapest, Akadémiai.
- UEW. = Rédei Károly szerk. 1986–1991: *Uralisches Etymologisches Wörterbuch I–III*, Budapest, Akadémiai.
- Vámbéry Ármin 1870: Magyar és török-tatár szóegyezések, *Nyelvtudományi Közlemények* 8, 114–189.

**FOLY(IK) UND FOGY –
WORTSPALTUNG AUS DER URUNGARISCHEN ZEIT?**

TAMÁS FORGÁCS

Das Verb *fogy* wird von den etymologischen Wörterbüchern des Ungarischen als wahrscheinliches Erbwort aus der finnisch-ugrischen Zeit eingestuft. Das fgr. Etymon soll **pučə* 'sich vermindern, abnehmen; sinken <Wasserstand>; verkochen <Wasser>' gewesen sein. Obwohl die Etymologie recht problematisch ist (man findet nur im Tscheremissischen ein entsprechendes Wort und auch die Lautentsprechung fgr. *-č- > m. -gy- ist ganz selten), vertreten auch die neueren etymologischen Wörterbücher (EWUng., UEW.) diese These.

Der Verfasser hat dagegen die Ansicht, daß das Verb *fogy* möglicherweise mit *foly(ik)* 'fließen; früher: gehen, rennen' verwandt ist. Die Lautentwicklung wäre in diesem Fall ganz gewöhnlich (*-l- > -lj- > -gy-) und auch die Bedeutungen sind leicht in Einklang zu bringen, da nämlich – wie auch Beispiele aus der alt- bzw. mittelungarischen Zeit beweisen – beiden Wörtern eine Grundbedeutung '(ver)gehen; (zer)rinnen' zugrunde liegt. Analoge Bedeutungsäquivalenzen sind auch aus anderen Sprachen nachzuweisen. Demnach wäre also *fogy* ursprünglich eine Variante von *foly* gewesen, und die Wörter hätten sich durch Wortspaltung im Urungarischen getrennt.